

Wybrane problemy historii medycyny. W kręgu epistemologii i praktyki

pod redakcją

Anity Magowskiej, Katarzyny Pękackiej–Falkowskiej i Michała Oweckiego

Wydawnictwo Kontekst
Poznań 2020

Krzysztof Prętki

Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego w Poznaniu

ORCID: 0000-0002-1415-2000

e-mail: kpretki@ump.edu.pl

Życie i działalność Stanisława Nikodema Markiewicza (1839–1911)

Streszczenie. Celem artykułu jest analiza działalności S.N. Markiewicza, lekarza–społecznika zaangażowanego w prace dla dobra wspólnego. Markiewicz był jednym z prekursorów medycyny przemysłowej, zakładającym pierwsze w zaborze rosyjskim kąpiele fabryczne i organizującym opiekę lekarsko–higieniczną nad robotnikami przemysłowymi. W obrębie jego zainteresowań znajdowała się także problematyka wodociągów i kanalizacji oraz rozwoju zieleni miejskiej.

Stanisław Nikodem Markiewicz urodził się 8 sierpnia 1839 roku w Rawie Mazowieckiej. Był synem Stanisława (1797–1845), lekarza powiatowego, pracującego w rawskim szpitalu¹. W 1857 roku ukończył gimnazjum gubernialne w Warszawie i rozpoczął studia w Akademii Medyko–Chirurgicznej w Warszawie, które po dwóch latach przerwał ze względów politycznych i wyjechał za granicę. W latach 1859–1861 kontynuował naukę na Uniwersytecie Wrocławskim. W 1862 roku powrócił do Warszawy na studia na Wydziale Lekarskim Szkoły Głównej Warszawskiej, gdzie w 1864 roku uzyskał dyplom lekarski, a następnie odbył staż w Würzburgu, Wiedniu i Pradze².

W latach 1866–1867 podjął praktykę w Tomaszowie Rawskim³. W latach 1867–1879 był lekarzem w należącej od 1842 roku do J. Epsteina⁴ fabryce papieru⁵ w Soczewce⁶ koło

¹ Kościński, 1883, s. 306.

² Demel, 1967, s. 109–110; Ostrowska, 1975, s. 32.

³ Obecnie Tomaszów Mazowiecki.

⁴ Szerzej na temat rodziny Epsteinów: Ignotus [A. Peretz], 1926, s. 66–69; Reychman, 1936, s. 49–55.

⁵ Szerzej na temat fabryki papieru w Soczewce: Archiwum Państwowe w Płocku, Towarzystwo Papierni „Soczewka” w Soczewce, 50/312/0; Banzemer 1886, s. 33; Koszutski, 1905, s. 22; Radziszewski, 1910, s. 362–363; Siniarska–Czaplicka, 1960, s. 60–63; Siniarska–Czaplicka, 1961, s. 28; Chudzyński, 1974, s. 26–32.

⁶ Szerzej na temat Soczewki: Opis wystawy 1860, s. 149; Chlebowski, 1890, s. 7.

Płocka i cukrowni Leonów w Duninowie, domowym konsyliarzem rodziny Epsteinów i baronów Ike–Duninowskich oraz lekarzem wolnopraktykującym⁷.

M. Demel opisując osobę Epsteina wskazał:

Epstein rządził w Soczewce w sposób patriarchalny. Trzeźwy kapitalista, nie stał się polskim Owenem – to prawda. Ale na wiele lat przed Fordem i Batą stworzył typ ośrodka przemysłowego, w którym całe życie robotnika i jego rodziny skupiało się wokół fabryki. Oczywiście, jak rasowy dobrodziej, wszystko robił sam: założył szkołę elementarną, konsum, nawet stowarzyszenie wzajemnej pomocy robotników. A przede wszystkim zbudował całą kolonię domów 2–3 rodzinnych. Dbał o zdrowie i utrzymywał stałego lekarza⁸.

J. Polak⁹, lekarz higienista, w pracy z 1885 roku przywoływał postać Epsteina jako pozytywny przykład dbania o zatrudnionych w jego zakładach robotników, poprzez budowę mieszkań i domów:

W ostatnich latach przykład przez wielkie stowarzyszenia zagraniczne podany, znalazł u nas naśladowanie, lubo powtarzamy, rzecz ta dotychczas jeszcze zaledwie kielkuje. Powstały domy w Sztabinie (Brzostowskich), w fabrykach braci Hordliczków w Czechach, w Łodzi (Scheiblera), w Zgierzu (Schlossera), w Żyrardowie, w Soczewce (J. Epsteina), pp. Temlera i Schwede w Warszawie. Obecnie wreszcie budują się domy robocze na Nowej Pradze, oraz w dzielnicy Prascati – z polecenia hr. Branickiego, które będą wynajmowane robotnikom po cenie możliwie niskiej. Na Nowej Pradze zakupiono w grudniu 1881 r. znaczne grunta w przeważającej części na cel powyższy (320,000 łokci kwadratowych)¹⁰.

O podjęciu pracy w fabryce papieru Epsteina wspominała N. Żmichowska¹¹ w swoim liście do siostrzeńca H. Wohla, datowanym na 20 grudnia 1867 roku:

Staś już nie jest doktorem w Tomaszowie tylko w Soczewce dokąd go Epstein wezwał pod dosyć korzystnymi warunkami. [...] wszak wiecie, że Staś w Soczewce teraz mieszka, jest fabrycznym doktorem, za co ma 1000 rb pensji, mieszkanie i opał. Matka z siostrą są przy nim¹².

⁷ Demel, 1977, s. 28; Lewandowicz, 2002, s. 36–45.

⁸ Demel, 1977, s. 27–28.

⁹ Szerzej na jego temat: Kościński, 1883, s. 394; Budzińska–Tylicka, 1928, s. 714–716; Zieliński, 1933, s. 375; Demel, 1964, s. 211–212; Demel, 1970; Kucharz, 1983, s. 272–273; Szarejko, 1994, s. 227–232; Demel, 2010, s. 100–107; Jurzyk, Prętki, 2013, s. 105–118; Łupienko, 2016, s. 83–84; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 207–208.

¹⁰ Polak, 1885, s. 87.

¹¹ Szerzej na jej temat: Chmielowski, 1885a; Chmielowski, 1885b, s. 275–406; Ella, 1901; Bujno, 1902; Mann, 1916; Walewska, 1919; Żeleński, 1929, s. 91–136; Sempołowska, 1934, s. 13–14; Morzkowska–Tyszkowa, 1934; Żmichowska, Baranowska, 1961; Pańczyk, 1962; Romankówna, 1962; Stępień, 1968; Romanekówna, 1970; Woźniakiewicz–Dziadosz, 1978; Winklowska, 2004; Phillips, 2008; Zwolińska, 2010a; Zwolińska, 2010b; Graczyk, 2013.

¹² Żmichowska, 1967, s. 234, 237.

Markiewicz rozbudował w Soczewce ambulatorium, gajówkę przebudował na mały szpital, urządził łaźnię fabryczną, sprawował nadzór sanitarny nad fabrykami Epsteina i – zdaniem M. Demela, biografą Markiewicza – inspirował właściciela do budowy domów robotniczych otoczonych ogrodami oraz czytelnia, biblioteki dla robotników i oficjalistów robotniczych¹³.

Zasługi Markiewicza w powyższej kwestii podkreślał na łamach „Niwy” w 1875 roku B. Prus:

W Soczewce znowu, przy fabryce papieru, otworzona została czytelnia i biblioteka dla robotników i oficjalistów fabryki. Prócz tańszych pism, znajduje się tam na początek 180 kilkutomowych dzieł, tudzież domino, warcaby i szachy. Podejrzewamy, że do sprawy tej, oprócz rozumie się właściciela fabryki, przyłożyć musiał rękę dr. Markiewicz, osobistość nawet w gronie lekarzy naszych wybitna. Nawiasowo dodamy, że koszt biblioteki w Soczewce ogółem wynosi 400 rs, i że pozwolenie na nią udzielił miejscowy gubernator. Piszemy to w celu wskazania drogi tym z panów właścicieli fabryk którzyby sobie życzyli zrobić coś podobnego w swoich zakładach, tak jak nazwisko p. M. wymieniliśmy, dla tego, aby znowu lekarzy prowincjonalnych przekonać, że troska o oświatę, nie kłóci się bynajmniej z medycyną¹⁴.

S. Łyskawiński w odczycie wygłoszonym na posiedzeniu warszawskiego oddziału Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego w czerwcu 1932 roku kreśląc postać Markiewicza wskazał, że:

ciężkie obowiązki zawodowe nie przeszkadzają mu zajmować się jednocześnie pracą naukowo–piśmienniczą, dla której materiał czerpie z własnych spostrzeżeń lekarskich, oraz działalnością społeczną; przedmiotem szczególnego jego ówczesnego zainteresowania jest mało jeszcze wtedy u nas znany dział higiena, która w przyszłości ma się stać jego umiłowaną specjalnością¹⁵.

Oceniając działalność Markiewicza w Soczewce można wskazać, że był on jednym z prekursorów medycyny przemysłowej¹⁶, zakładając pierwsze w zaborze rosyjskim kąpiele fabryczne i zorganizował opiekę lekarsko–higieniczną nad robotnikami¹⁷.

Podjął on współpracę z czasopismami lekarskimi w Warszawie, w których zamieszczał wiadomości dotyczące higieny, w tym postulaty związane z problematyką uzdrowotnienia Warszawy. W 1879 roku przyjechał do Warszawy i zaangażował się w działalność Podkomitetu Sanitarnego Obywatelskiego w zakresie inwestycji sanitarnych, takich jak:

¹³ Demel, 1977, s. 28.

¹⁴ Prus, 1875, s. 1001.

¹⁵ Łyskawiński, 1932a, s. 122.

¹⁶ Szerzej o medycynie przemysłowej tego okresu: Leszczyński, 1983; Fijałek i in., 1986; Leszczyński, 1986.

¹⁷ Demel, 1967, s. 109.

kanalizacja i wodociągi¹⁸, współdziałając w tej mierze m.in. z S. Starynkiewiczem¹⁹, którego był osobistym lekarzem²⁰.

Znaczenie kanalizacji i wodociągów dla rozwoju miasta Warszawy podkreślał S. Thugutt:

bezplanowość gospodarki miejskiej i hamujące czynniki zewnętrzne odbijają się aż nadto dotkliwie na wyglądzie miasta, jakkolwiek niektóre z urządzeń (wodociągi i kanalizacja, trzeci most, tramwaje) wytrzymują próbę najsurowszych nawet wymagań i porównań²¹.

Markiewicz był również naczelnym lekarzem Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej i członkiem Towarzystwa Ogrodniczego Warszawskiego, które popularyzowało – m.in. na łamach swojego organu prasowego „Ogrodnika Polskiego” – ideę utworzenia instytucji zajmującej się zielenią miejską w Warszawie²².

Zainicjował powstanie w 1889 roku Komitetu Opieki nad Plantacjami Warszawy, który miał być – według niego – ciałem doradczym, złożonym z obywateli i funkcjonującym przy warszawskim Magistracie²³. Uważał, że „roślinność jest tyleż warta co dobra woda, kanalizacja i światło²⁴”.

W opinii H. Janczewskiego Komitet Plantacyjny:

był przez wiele lat jedyną stałą organizacją działającą przy Magistracie. Nie posiadał władzy wykonawczej, ale był w pełnym tego znaczeniu słowa – organem doradczym. Komitet zabiegał o zadrzewienie każdego najmniejszego placu w mieście²⁵.

Wspomniany już powyżej Łyskawiński na łamach czasopisma „Życie Dziecka” w 1932 roku w następujący sposób podsumowuje ten etap życia i działalności bohatera artykułu:

Różnym zagadnieniom z tej dziedziny poświęca liczne prace, artykuły oraz korespondencje zarówno w pismach fachowych, jak i w prasie ogólnej publicystycznej; w szczególności

¹⁸ Szerzej na temat warszawskich wodociągów: Kucharzewski, 1879; Radziszewski, 1915, s. 120–140; Kolutowski, 1929, s. 19–33; Rabczewski, 1931; Rabczewski, 1932; Rabczewski, Rutkowski, 1937; Kolutowski, 1934, s. 19–20; Kozłowski, 1938; Rossman, 1960, s. 6; Janczewski, 1971, s. 99–112; Gajewski, 1972, s. 25–44; Sobczak, 1979, s. 358–359; Słoniowa, 1981, s. 56–73; Głębocki, Mórański, 1994, s. 146–148; Konarski, 2005, s. 13–16; Milewski, 2010, s. 41–42; Frączczak, 2011, s. 87–101; Żelichowski, 2011, s. 45–76; Knap, Dragański, 2015, s. 434.

¹⁹ Szerzej na jego temat: Rabczewski, Rutkowski, 1937, s. 1–4; Rossman, 1960, s. 6; Słoniowa, 1981; Konarski, 2003–2004, s. 376–381; Starynkiewicz, 2005; Demel, 2010, s. 107–108; Berger, 2011, s. 31–44; Sołtan, 2011, s. 17–30; Żelichowski, 2011, s. 45–76.

²⁰ Starynkiewicz, 2005, s. 51, 79, 90, 124.

²¹ Thugutt, 1914, s. 22.

²² Demel, 1967, s. 109–110; Starynkiewicz, 2005, s. 154; Jankowska, 2011, s. 79.

²³ Jankowski, 1972, s. 223–224; Fortuna–Antoszkiewicz, 2012, s. 50.

²⁴ Wejssel, 1914, s. 42.

²⁵ Janczewski, 1971, s. 479.

popularyzuje w nich sprawę potrzeby zaopatrzenia Warszawy w urządzenia kanalizacyjne i w dobrą wodę po picia, które uważa za niezawodny środek, prowadzący do jej uzdrowotnienia. Pracami, na ten temat ogłaszanymi, daje się poznać naszemu inteligentnemu ogółowi, wśród którego wyrabia sobie opinię jednego z najlepszych znawców tej sprawy. Nic więc dziwnego, że, gdy kwestja wprowadzenia kanalizacji w stolicy staje się aktualną, otrzymuje zaproszenie do wzięcia udziału w charakterze członka rzeczoznawcy w pracach specjalnie w tym celu utworzonego sanitarnego podkomitetu obywatelskiego; na to wezwanie przybywa do Warszawy w r. 1879 i odtąd nie opuszcza jej aż do śmierci, która następuje w r. 1911. W Warszawie, znalazłszy odpowiednie dla swojej pracy warunki, rozwija na szeroką skalę akcję higieniczną – lekarską i sanitarną; przedewszystkiem więc nadzwyczaj energicznie i umiejętnie zabiega około sprawy przeprowadzenia kanalizacji i urządzeń wodociągowych, co wreszcie udaje mu się zrealizować przy znacznem poparciu ze strony ówczesnego prezydenta miasta w osobie bardzo światłego człowieka, generała Starynkiewicza. Osiągnięcie tak pomyślnego wyniku powyższych zabiegów nie przerywa jego dalszych wysiłków, zmierzających do uzdrowotnienia Warszawy; niezwykle czynna jego natura podsuwa mu coraz to nowe zadania i nowe cele, których realizacja staje się jego niezłomnem dążeniem; widzimy więc, z jakim zamiłowaniem zajmuje się propagandą zadrzewiania i ubierania kwietnikami miasta, za co zostaje powołany na prezesa komitetu plantacji miejskich; z jaką umiejętnością organizuje służbę zdrowia w kolejnictwie, którą z czasem kierować będzie na stanowisku lekarza naczelnego²⁶.

Był jednym z prekursorów higieny szkolnej w Polsce²⁷, sprawując funkcję lekarza szkolnego w gimnazjum W. Górskiego, który w swoich wspomnieniach następująco opisywał opiekę lekarską sprawowaną nad pensjonatem przez Markiewicza:

Od chwili zamieszkania w Warszawie dr. Stanisława Markiewicza w roku 1879 pensjonat pozostawał pod jego opieką. Dr. Markiewicz badał każdego pensjonariusza 3 do 4 razy w roku, podług specjalnego schematu odnośnie rozwoju fizycznego, wad, organicznych chorób, schludności i t. p. Pod koniec roku szkolnego rodzice otrzymywali od dr. Markiewicza wskazówki, jak uczeń winien spędzić wakacje. Wskazówki te były oparte na podstawie badań i całorocznej obserwacji. Dr. Markiewicz ze szczególną troskliwością badał stan uzębienia i odsyłał pensjonariuszy do dentysty Stokowskiego, celem doprowadzenia jamy ustnej do porządku. Doktor Markiewicz bywał od czasu do czasu na obiedzie lub kolacji w pensjonacie, badał jadłospisy wywieszane codziennie w sali jadalnej, badał na podstawie ksiąg ilość spożytego mięsa, pieczywa, mleka i cukru, wyliczał – ile i jakich odżywczych pierwiastków przypada na każdego ucznia. Badał przybytek i ubytek wagi, rewidował sypialnie – nie tylko w dzień, lecz i w nocy, czasem w asyście kolegów–lekarzy; robił analizę powietrza w sypialniach, klasach – na początku i pod koniec lekcji i t. d. Dr. Markiewicz pobierał od szkoły, a nie od rodziców stałe roczne wynagrodzenie za te czynności nadzorcze. Dr. Stokowski leczył zęby na koszt rodziców. Gdy zdrowie nie pozwoliło dr. Markiewiczowi pełnić nadal tych obowiązków, objął je ś. p. dr. Roman Jasiński, a po nim ś. p. dr. Malinowski, lekarz chorób dziecięcych. Gdy przed dwudziestu kilku laty miałem sposobność

²⁶ Łyskawiński, 1932a, s. 122–124.

²⁷ Szczepańska, 2014, s. 40–41; Kowalewska–Kantecka, 2015, s. 304.

przedstawić schematy badań zdrowia pensjonariuszy i osiągnane wyniki dr. Stanisławowi Kopczyńskiemu, był on niepomniecznie zdziwiony, że takie badania były robione przed dziełkami lat²⁸.

Był także członkiem, a w latach 1899–1902 prezesem Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego, członkiem honorowym Stowarzyszenia Lekarzy Polskich, działaczem Koła Higienistów w Polskiej Macierzy Szkolnej i Towarzystwa Opieki nad Dziećmi²⁹.

Pełnił także funkcję prezesa Towarzystwa Kolonii Letnich dla Dzieci i był inicjatorem, obok K. Chmielewskiego, G. Fritschego, B. Gepnera, A. Goltza, W. Kosmowskiego, S. Lesznowskiego, A. Pawińskiego i B. Prusa, oraz organizatorem kolonii letnich dla ubogich dzieci³⁰, które były pionierskie na ziemiach polskich³¹.

Łyskawiński w następujący sposób opisywał działalność Markiewicza na tym obszarze:

dzięki niezwyklej energii tego Komitetu w ciągu kilku tygodni zostają ustalone podstawowe wytyczne programu działalności instytucji (zasady kwalifikowania dziatwy, jej tryb życia i normy żywienia, instrukcja dla personelu opiekuńczego), zostają zdobyte niezbędne środki materialne, w 3 miesiące zaś po jego zawiązaniu się wyjeżdża na wieś pierwsza grupa <kolonistów>, złożona z 54-ga dzieci. Pomyślny wynik tej pierwszej próby wykazuje całą bezpodstawność podnoszonych przeciw idei kolonijnej zarzutów, rozbija dotychczasowych jej oponentów i przysparza nowych zwolenników. Rozpoczęta w ten sposób akcja osiąga powoli coraz lepsze widoki powodzenia bez względu na duże trudności, związane z niemożnością uzyskania przez instytucję właściwej legalizacji od ówczesnych władz zaborczych i zmuszające ją wobec tego do pracy prawie konspiracyjnej. Przełomowym momentem w dziejach rozwoju instytucji staje się rok 1896, w którym następuje oczekiwane od 14 lat zalegalizowanie jej przez rząd rosyjski (pod nazwą <Towarzystwa Kolonii letnich dla ubogiej i słabowitej dziatwy m. Warszawy>)³².

W opinii Demela:

w warunkach zaboru rosyjskiego, gdy w szkołach nie prowadzono wychowania fizycznego i gdy nie istniały towarzystwa gimnastyczne, akcja kolonii letnich zapoczątkowana przez M.[arkiewicza] była ważnym elementem rekreacji, podniesienia zdrowotności i fizycznej sprawności dzieci proletariatu. [...] M.[arkiewicz] był też najwyższym autorytetem w kwestiach higieny szkolnej i wychowawczej w Warszawie w ostatnim ćwierćwieczu XIX stulecia³³.

E. Mazur podsumowała, że:

²⁸ Górski, 1937, s. 38–39.

²⁹ Demel, 1967, s. 110; Słoniowa, 1981, s. 68.

³⁰ Szerzej na temat kolonii letnich dla ubogich dzieci: Puławski, 1912; Statut Towarzystwa, 1922; 50 lat, 1932.

³¹ Łyskawiński, 1932b, s. 157; Demel, 1967, s. 11; Słoniowa, 1981, s. 68.

³² Łyskawiński, 1932b, s. 157–158.

³³ Demel, 1967, s. 110.

dr Markiewicz opracował starannie nie tylko sposób gromadzenia pieniędzy na ten cel, ale także szczegółowe wskazówki dotyczące kwalifikowania dzieci, wyboru wychowawców i ustalania norm żywieniowych na koloniach. Ta pierwsza próba zorganizowania dzieciom wakacji okazała się popularna i bardzo potrzebna, Inicjatywę i ideę dr Markiewicza przejęły inne miasta, a Towarzystwo Kolonii Letnich stało się instytucją macierzystą wszystkich późniejszych kolonii³⁴.

Markiewicz został także członkiem Komisji Gier i Zabaw dla Dzieci Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, w której skład wchodził także: J. Gralewski³⁵ (przewodniczący), J. Tchórznicki³⁶ (sekretarz), T. Balicki³⁷ (wnioskodawca), J. Polak, H. Nusbaum³⁸, S. Karpowicz³⁹, H. Kuczalska⁴⁰, L. Rudzka⁴¹, S. Sempołowska⁴², A. Szycówna⁴³ i M. Weryho⁴⁴.

29 maja 1899 roku Komisja zwróciła się do Prezydenta Miasta Warszawy M. Bibikowa o przeznaczenie Ogrodu Miejskiego Agrykola w Alejach Ujazdowskich na gry i ćwiczenia fizyczne dla dzieci. 30 czerwca 1899 roku wniosek spotkał się z akceptacją Magistratu

³⁴ Mazur, 1999, s. 30.

³⁵ Szerzej na jego temat: O szkołę polską, 1920, s. 39; Nowakowski, 1924, s. 64–68; Niemczyk, 1924, s. 4–5; Konarski, 1959–1960, s. 538–540; Demel, 1964, s. 203–204; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 250–251.

³⁶ Szerzej na jego temat: Demel, 1964, s. 215; Demel, 2010, s. 109–112; Tarkowski, 2016, s. 123–135; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 216–217.

³⁷ Szerzej na jego temat: Bystron, 1917, s. 243; Hłasko, 1921, s. 2–3; Demel, 1964, s. 200; Kiepuska, 1967; Walicki, 1986, s. 404–405; Słabczyński, Słabczyński, 1992, s. 20; Winclawski, 2001, s. 19; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 224.

³⁸ Szerzej na jego temat: Demel, 1964, s. 210–211; Herman, 1975, s. 235–236; Ostrowska, 1978, s. 412–414; Borzym, 1986, s. 360–361; Zamojski, 1989, s. 48–96; Śródka, 1991, s. 89–93; Śródka, 1997, s. 277–279; Zamojski, 2000, s. 42–49; Zamojski, 2005, s. 27–78; Zamojski, 2006; Śródka, Towpiak, 2007, s. 39; Zamojski, 2010, s. 99–113; Barański, Zamojski, 2010, s. 69–83; Zamojska, Zamojski, 2013, s. 29–41; Sobieraj, 2017, s. 187–188, 253–255; Zamojski, 2019, s. 546–548.

³⁹ Szerzej na jej temat: Karpowicz, 1929; Miłkowska–Samotyhowa, 1929, s. 5–26; Demel, 1964, s. 206–206; Konarski, 1966–1967, s. 121–123; Wróbel, 1967; Wroczyński, 1967, s. 668–671; Sandler, 1968; Adamek, 1999; Kabzińska, 2002a, s. 80–81; Możdżeń, 2000, s. 311–312; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 247–248.

⁴⁰ Szerzej na jej temat: Gebethnerówna, 1927, s. 164–165; Olszewska, 1958, s. 9–10; Toporowicz, 1971, s. 68; Kalinowski, 1981, s. 22–24; Ziółkowska, 1990, s. 211, 218; Przybyszewski, 2002, s. 126; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 244.

⁴¹ Szerzej na jej temat: Bratkowska, 1929, s. 1–3; Walicka, 1929, s. 239–240; Cześć zaśludze, 1930; Kozicka, 1972a, s. 16; Kozicka, 1972b, s. 16; Konarski, 1991–1992, s. 36–37; Leonia Rudzka, 1998.

⁴² Szerzej na jej temat: Grabiec, 1925; Rogowska–Doroszevska, 1959; Gąsiorowska N. (red.), 1960; Mortkowicz–Olczakowa, 1961; Michalski, 1973; Balcerak, 1978; Wawrzykowska–Wierciochowa, 1981; Pacholczykowa, 1995–1996, s. 250–259; Sempioł, 2002, s. 149–150; Krajewski, 2005, s. 198–200; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 252–253.

⁴³ Szerzej na jej temat: Sempołowska, 1934, s. 36; Demel, 1964, s. 214–215; Wróbel, 1967; Wroczyński, 1967, s. 666–668; Michalski, 1968; Sandler, 1968; Adamek, 1999; Domański, 2013–2014, s. 530–532.

⁴⁴ Szerzej na jej temat: Demel, 1964, s. 215; Wróbel, 1967; Sandler, 1968; Moliere, 1982a, s. 451–458; Moliere, 1982b, s. 525–531; Adamek, 1999; Kabzińska, 2002b, s. 173–174; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 245–246; Leżańska, 2018, s. 11–26.

Warszawy. W sierpniu tego roku uzyskano drugi teren w części Ogrodu Saskiego przy ul. Żabiej 8 w Warszawie. 1 sierpnia 1899 roku rozpoczęły się zabawy w Ogrodzie Agrykola, a w Ogrodzie Saskim we wrześniu tego samego roku⁴⁵.

27 czerwca 1899 roku B. Toeplitz⁴⁶, działający w imieniu spadkobierców przedsiębiorcy W. E. Rau'a⁴⁷, współwłaściciela Akcyjnego Towarzystwa Zakładów Mechanicznych i Górniczych „Lilpop, Rau, Loewenstein”⁴⁸, przesłał do Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego odezwę z deklaracją przekazania do jego dyspozycji 300 000 rubli na urządzenie i utrzymanie w Warszawie instytucji, która miała mieć na celu rozwój fizyczny dzieci poprzez gimnastykę i zabawę⁴⁹.

Ogrody dziecięce im. W. E. Rau'a⁵⁰ planowano zakładać na wzór ogrodów doktora H. Jordana⁵¹ (1842–1907) w Krakowie⁵².

2 sierpnia 1901 roku nastąpiło oficjalne otwarcie działalności Ogródów dziecięcych im. W. E. Rau'a⁵³, których piętnastoletnią działalność S. Rottermund⁵⁴ podzielił na pięć

⁴⁵ Rottermund, 1917, s. 5.

⁴⁶ Szerzej na jego temat: Reyman, 1936, s. 188; Rosołowski i in., 2018, s. 181.

⁴⁷ Rau był także administratorem Rządowej Fabryki Machin na Solcu, współzałożycielem m.in. Towarzystwa Iwanogrodzko-Dąbrowskiej Drogi Żelaznej, Towarzystwa Akcyjnego Walcowni Żelaza „Koszyki”, Południowo-Rosyjskiego Dnieprowskiego Towarzystwa Metalurgicznego, członkiem rady nadzorczej Królewskiego Towarzystwa Akcyjnego Starachowickich Zakładów Górniczych: Radziszewski, 1910, s. 353; Łepkowski, 1960, s. 59; Skura, 1970, s. 208; Łukasiewicz, Pustuła, 1962, s. 220; Pustuła, 1968, s. 205; Pustuła, 1981, s. 175.

⁴⁸ Szerzej na temat Towarzystwa „Lilpop, Rau, Loewenstein”: Bloch, 1884, s. 78–79; Banzemer, 1886, s. 11; Koszutski, 1905, s. 62, 296; Łepkowski, 1960, s. 89; Pustuła, 1961, s. 136–137; Gajewski, 1971, s. 122; Szwanowski, 1970, s. 200; Miśtał, 1975, s. 625; Brzeziński, Kołodziejczyk, 1978, s. 19; Bartyś, 1979, s. 149; Puś, 1997, s. 218; Drozdowski, Zahorski, 2004, s. 187; Rosołowski i in., 2018, s. 142.

⁴⁹ Muklanowicz, 1907, s. 7; Knap, Dragański, 2015, s. 435.

⁵⁰ Szerzej na temat ogrodów dziecięcych im. W. E. Rau'a: Balicki, 1899, s. 111–112; Kozłowski, 1907, s. 176–277; Muklanowicz, 1907; Gebethnerówna i in. (red.), 1916; Rottermund, 1917; Demel, 1964, s. 101–109; Ryfowa, 1990, s. 221; Zaborniak, 2004, s. 28–29; Paciorek, 2010, s. 179–182; Kimic, 2016, s. 243–262.

⁵¹ Szerzej na temat Jordana i jego ogrodów: Jordan, 1891, s. 33–52; Filiński, 1891; Rostański, 1900; Bratkowski, 1907; Jaworski, 1907, s. 493–500; Piasecki, 1907, s. 275–276; Wyrobek, 1928, s. 11; Krzyżanowska, 1931, s. 44–48, 63; Wędrowski, Śliwowska, 1937; Godycki, 1939, s. 25–31; Talarczykówna, 1939, s. 9021; Kamiński, 1946; Smarzyński, 1955, s. 227–235; Smarzyński, 1958; Ciechanowski, 1964–1965, s. 273–276; Hądzelek, 1965, s. 646; Hądzelek, 1967, s. 353–355; Olszak, 1968, s. 493–502; Wroczyński, 1975; Duda, 1977; Pąchalska (red.), 1989; Ryfowa, 1990, s. 219–221; Skopowski, 1997, s. 132–136; Czuma, Mazan, 1998, s. 51–52, 337–339; Wagner, 1999–2001, s. 809–813; Żmudzi, 2000–2002, s. 329–349; Łuczyńska, 2002; Stinia, 2004, s. 61–72; Bukowiec M. (red.), 2007; Wroczyński, 2007, s. 243–251; Bubula, 2007, s. 9–14; Bukowiec, Zawadzka (red.), 2008; Dude, 2008, s. 16–23; Kos, 2008; Lisowski, 1983, s. 249–256; Lisowski, 2008, s. 446–453; Demel, 2010, s. 79–83; Żmichrowska, 2012, s. 7–15; Jacko, 2014, s. 169–180; Wiatr, 2013–2014, s. 82–83; Szylar, 2015, s. 14–30; Żegnałek, 2015, s. 91–104; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 228–230.

⁵² O wpływie koncepcji Jordana na ogrody dziecięce im. W. E. Rau'a: Krzyżanowska, 1931, s. 44; Demel, 1964, s. 101; Gajewski, 1979, s. 319–320; Zaborniak, 2004, s. 28; Chełmecki, 2010, s. 389; Demel, 2000, s. 45.

⁵³ Rottermund, 1917, s. 5–7.

⁵⁴ Szerzej na jego temat: Rzepecki, 1920, s. 138–139; Dziubek, 1969, s. 212–213; Hądzelek, Rottermund, 1987, s. 111–112; Konarski, 1989–1991, s. 314–315; Ordyłowski, Szymański, 2016, s. 213–214.

okresów: I – przygotowawczy i próbny (obejmujący działalność Komisji Gier i Zabaw do 1904 r.), II – organizacyjny (centralizacja w latach 1904–1905), III – propagandy gier i zabaw w latach 1905–1906), IV – pełnego rozwoju (obejmujący wszystkie dostępne dziedziny wychowania fizycznego do 1914 roku, w tym gimnastykę metodyczną opartą na metodzie gimnastyki szwedzkiej P. H. Linga⁵⁵), V – okres reform (uzależniony od nowych warunków politycznych i społecznych w latach 1915–1916). W Warszawie istniały następujące ogrody dla dzieci im. W. E. Rau'a: w dzielnicy północnej – dwa ogrody do zabaw (Okopowy i Nowomiejski); w dzielnicy zachodniej – trzy ogrody do zabaw (Kościelny, Wolski, Górczewski); w dzielnicy południowo–zachodniej – jeden ogród sportowy (Nowogrodzki) i jeden ogród do zabaw (Tarczyński); w dzielnicy południowej – jeden ogród sportowy (Agrykola) i dwa ogrody do zabaw (Mokotowski, Marszałkowski); w dzielnicy południowo–wschodniej – trzy ogrody do zabaw (Czerniakowski, Jerozolimski, Pod Sobieskim i Przemysłowy); w dzielnicy wschodniej (Praga) – jeden ogród sportowy (Floryański)⁵⁶.

Zasługi Markiewicza w zakresie pomocy szkole w dziedzinie wychowania fizycznego podkreślał jego biograf Demel, który wskazał, że w tym zakresie angażowały się instytucje państwowe, komunalne i prywatne (szczególnie o charakterze filantropijnym), a wśród nich:

kolonie letnie dla ubogiej dziatwy miejskiej, zapoczątkowane przez Szwajcara W. Biona (1876), a działające na ziemiach polskich już od 1882 r. (warszawskie kolonie dra Markiewicza, polskie towarzystwo <Stella> w Poznaniu, korpusy wakacyjne w Galicji), liczne łaźnie, czyli kąpiele ludowe, prowadzone przeważnie przez towarzystwa dobroczynności, park Jordana w Krakowie (od 1888 r.) i jego naśladownictwa, jak ogrody Raua w Królestwie, instytuty higieny dziecięcej w Warszawie, w Zagłębiu i w Wilnie⁵⁷.

W uznaniu zasług Markiewicza dla rozwoju Warszawy jego imieniem nazwano eklektyczny z elementami secesji wiadukt drogowy na Powiślu, zbudowany na początku XX wieku. Projekt konstrukcji wykonał K. Sommer⁵⁸, oprawę architektoniczną zaprojektował S. Szyller⁵⁹, a wystrój rzeźbiarski J. Woydyga⁶⁰.

⁵⁵ Szerzej na temat koncepcji Linga i gimnastyki szwedzkiej: Kuczalska, 1892, s. 5–6; Demenj, 1893; Kozłowski, 1901, s. 550–552; Cenar, 1906; Kozłowski, 1907, s. 277; Kuczalska, Wyrzykowski, 1913, s. 127–131; Knudsen, 1928, s. 17; Piasecki, 1929, s. 121; Wroczyński, 1971, s. 33–37; Wroczyński, 1985, s. 143–147; Ryfowa, 1990, s. 217–219; Ziółkowska, 1990, s. 130–133; Świercz, 2005, s. 48–49; Lipoński, 2012, s. 356; Bielski, Błada, 2014, s. 108–110.

⁵⁶ Rottermund, 1917, s. 8–21.

⁵⁷ Demel, 1967b, s. 734.

⁵⁸ O udziale K. Sommera w projektowaniu wiaduktu im. S. Markiewicza w Warszawie: Kałamajska–Saeed, 1977, s. 149–160; Marecki, 2005, s. 88; Marecki, 2007, s. 205; Omilanowska, 2008, s. 316; Kasprzak–Miler, 2011, s. 155.

⁵⁹ Szerzej na jego temat: Album inżynierów, 1932, s. 19–21; Wóycicki, 1933, s. nlb.; Omilanowska, 1995; Kotasiak, 1998, s. 52–73; Omilanowska, 2008; Daranowska–Łukaszewska, 2014, s. 13–17; Kaczmarska, 2015.

⁶⁰ O udziale J. Woydygi w projektowaniu wiaduktu im. S. Markiewicza w Warszawie: Kałamajska–Saeed, 1977, s. 149–160; Marecki, 2005, s. 88; Marecki, 2007, s. 206; Omilanowska, 2008, s. 115; Kasprzak–Miler, 2011, s. 157.

Markiewicz zmarł 25 listopada 1911 roku w Warszawie.

Podsumowując życie i działalność S. N. Markiewicza, należy zauważyć, że był on lekarzem społecznikiem, zaangażowanym na rzecz dobra wspólnego oraz jednym z prekursorów medycyny przemysłowej, zakładającym pierwsze w zaborze rosyjskim kąpiele fabryczne i organizującym opiekę lekarsko-higieniczną nad robotnikami przemysłowymi. Godne podkreślenia jest zaangażowanie się Markiewicza w działalność Podkomitetu Sanitarnego Obywatelskiego w zakresie inwestycji sanitarnych oraz jego współudział w budowie wodociągów i kanalizacji w Warszawie. Zainicjował on także powstanie Komitetu Opieki nad Plantacjami Warszawy – instytucji zajmującej się zielenią miejską w Warszawie. Był również jednym z prekursorów higieny szkolnej w Polsce i m.in. prezesem Towarzystwa Lekarskiego Warszawskiego. Pełnił także funkcję prezesa Towarzystwa Kolonii Letnich dla Dzieci, będąc inicjatorem i organizatorem pionierskich na ziemiach polskich kolonii letnich dla ubogich dzieci. Został także członkiem Komisji Gier i Zabaw dla Dzieci Warszawskiego Towarzystwa Higienicznego, inicjującej powstanie ogrodów dziecięcych im. W. E. Rau'a w Warszawie.

Bibliografia

Wykaz skrótów:

- AMiKM – Akademia Medyczna im. Karola Marcinkowskiego
- PAN – Polska Akademia Nauk
- PSB – Polski Słownik Biograficzny
- PIW – Państwowy Instytut Wydawniczy
- PWN – Państwowe Wydawnictwo Naukowe
- PZWL – Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich
- UMiKM – Uniwersytet Medycznym im. Karola Marcinkowskiego

Źródła archiwalne:

Archiwum Państwowe w Płocku

50/312/0: Towarzystwo Papierni „Soczewka” w Soczewce.

Opracowania:

1. Adamek I. (1999), Przygotowanie dzieci do szkoły w warunkach rozwijającego się wychowania przedszkolnego na ziemiach polskich (druga połowa XIX wieku–1918 rok), Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP.
2. Album inżynierów i techników w Polsce, t. I, cz. III Życiorysy, Lwów 1932: Towarzystwo Bratniej Pomocy Studentów Politechniki Lwowskiej.

3. Balcerek M. (1978), *Rozwój opieki nad dzieckiem w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa: PWN.
4. Balicki T. (1899), *Park dziecięcy w Warszawie* (Rzecz odczytana na posiedzeniu wydziału higieny wychowawczej Towarzystwa Hygienicznego w Warszawie d. 13 maja r. b.), „Przełęcz Pedagogiczny”, R. 18, nr 12.
5. Banzemer J. (1886), *Obraz przemysłu w kraju naszym wedle najnowszych źródeł urzędowych*, Warszawa: Księgarnia Gustawa Sennwalda.
6. Barański J., Zamojski J. (2010), *Triumwirat piękna, dobra i mądrości – filozofia medycyny Henryka Nusbauma*, w: Z. Podgórska-Kławe (red.), *Polscy lekarze Żydzi w XIX i XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwa IHN PAN, Żydowski Instytut Historyczny im. Emanuela Ringelbluma.
7. Bartyś J. (1979), *Produkcja maszyn, urządzeń i narzędzi pracy*, w: B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak (red.), *Historia kultury materialnej Polski w zarysie, t. VI od 1870 do 1918 roku*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
8. Berger J. (2011), *Warszawa w latach prezydentury Sokratesa Starynkiewicza w świetle statystyki*, w: A. Sołtan (red.), „Pełniący obowiązki...” – Sokrates Starynkiewicz w Warszawie, Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego.
9. Bielski J., Błada E. (2014), *Zdrowie i kultura fizyczna na przestrzeni dziejów*, Kraków–Wyszaków–Pułtusk: Oficyna Wydawnicza Impuls.
10. Bloch J. (1884), *Przemysł fabryczny Królestwa Polskiego w okresie dziesięcioletnim od 1871 do 1880 r. z uwzględnieniem stanu jego poprzedniego*, Warszawa: Drukiem Władysława Szulca i S-ki.
11. Borzym S. (1986), *Refleksja filozoficzna w naukach ścisłych i przyrodniczych*, w: A. Walicki (red.), *Zarys dziejów filozofii polskiej 1815–1918*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
12. Bratkowska I. (1929), Ś.p. Leonja Rudzka, „Bluszcz”, R. 62, nr 9.
13. Bratkowski S. (1907), O ś.p. Henryku Jordanie †d. 18 maja 1907 r.: przemówienie, Kraków: Drukarnia „Czasu”.
14. Brzeziński B., Kołodziejczyk R. (1978), *Wielkie zakłady przemysłowe aglomeracji warszawskiej i rozwój wielkoprzemysłowego proletariatu w latach 1870–1975*, w: J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, Ż. Kormanowa, H. Rostkowska (red.), *Wielkie zakłady przemysłowe Warszawy*, Warszawa: PWN.
15. Bubula A. (2007), *Stulecie śmierci dr. Henryka Jordana*, „Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne”, R. 54, nr 5.
16. Budzińska-Tylicka J. (1928), *Dr. med. Józef Polak. Wspomnienie pośmiertne*, „Warszawskie Czasopismo Lekarskie”, nr 32.
17. Bujno M. (1902), *Narcyza Żmichowska (Gabryela) i jej dzieła*, Warszawa: Nakładem M. Arcta.
18. Bukowiec M. (red.) (2007), *Henryk Jordan: humanistyczne wyzwanie naszych czasów. Materiały konferencji naukowej zorganizowanej w dniach 17–18 maja 2007 roku dla uczczenia 100. rocznicy śmierci Henryka Jordana i 80-lecia Akademii Wychowania Fizycznego w Krakowie*, Kraków: Akademia Wychowania Fizycznego im. Bronisława Czecha.
19. Bukowiec M., Zawadzka B. (red.) (2008), *Jordanowskie idee zdrowia i wychowania fizycznego (100 lat później)*, Kielce: Wszechnica Świętokrzyska.
20. Bystroń J. S. (1917), *Rozwój problemu socjologicznego w nauce polskiej*, „Archiwum Komisji do Badania Historii Filozofii w Polsce”, t. I, cz. II.

21. Cenar E. (1906), *Gimnastyka szkolna i gry (metoda szwedzka)*. Podręcznik dla nauczycieli i kandydatów na nauczycieli, Lwów: Nakładem Towarzystwa Pedagogicznego.
22. Chełmecki J. (2010), *Etapy rozwoju sportu na ziemiach polskich na przełomie XIX i XX wieku*, w: J. Nowocien, J. Chełmecki (red.), *Społeczno–edukacyjne oblicza współczesnego sportu i olimpizmu. Aktywność fizyczna dzieci, młodzieży i dorosłych na przełomie XX i XX wieku*, Warszawa: Akademia Wychowania Fizycznego Józefa Piłsudskiego.
23. Chlebowski B. (1890), *Soczewka*, w: B. Chlebowski, W. Walewski (red.), *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11, Warszawa: Nakładem Władysława Walewskiego.
24. Chmielowski P. (1885a), *Pisma Narcyzy Żmichowskiej (Gabryelli)*, t. 1, Warszawa: Nakładem Michała Glücksberga.
25. Chmielowski P. (1885b), *Autorki polskie wieku XIX w. Studium literacko–obyczajowe. Serya pierwsza*, Warszawa: Spółka Nakładowa Warszawska.
26. Chudzyński M. (1974), *Z dziejów papierni w Soczewce koło Płocka*, „Notatki Płockie”, t. 19, nr 2 (76).
27. Ciechanowski S. (1964–1965), *Jordan Henryk (1842–1907)*, w: PSB, t. 11, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
28. *Cześć zasłudze: wspomnienie o życiu i pracy ś.p. Leonji Rudzkiej*, Warszawa 1930: Koło b. Wychowanek Szkoły Leonji Rudzkiej.
29. Czuma M., Mazan L. (1998), *Austriackie gadanie czyli Encyklopedia Galicyjska*, Kraków: Anabasis.
30. Daranowska–Łukaszewska J. (2014), *Szyller Stefan*, w: PSB, t. 50, Warszawa–Kraków: Instytut Historii PAN.
31. Demel M. (1964), *Pedagogiczne aspekty warszawskiego ruchu higienicznego (1864–1914)*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
32. Demel M. (1967a), *Markiewicz Stanisław (1839–1911)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport” t. 11, z. 2.
33. Demel M. (1967b), *Początki higieny szkolnej i wychowania zdrowotnego*, w: Ł. Kurdybacha (red.), *Historia wychowania*, t. II, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
34. Demel M. (1970), *W służbie Hygei i Syreny. Życie i dzieło dr Józefa Polaka*, Warszawa: PZWL.
35. Demel M. (1977), *Wysoko jak król Zygmunt. Życie i dzieło dra Stanisława Markiewicza*, Warszawa: PZWL.
36. Demel M. (2000), *Z dziejów promocji zdrowia w Polsce*, t. I–II, Kraków: Akademia Wychowania Fizycznego im. Bronisława Czecha.
37. Demenj J. (1893), *Zasady wychowania fizycznego w Szwecji*, tł. A. Gawrońska, Warszawa: Nakładem Gebethnera i Wolffa.
38. Domański C. W. (2013–2014), *Szycówna (Szyc) Aniela Maria (1869–1921)*, w: PSB, t. XLIX, Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
39. Drozdowski M. M., Zahorski A. (2004), *Historia Warszawy*, Warszawa: Wydawnictwo Jeden Świat.
40. Duda E. (1977), *Dr Henryk Jordan (1842–1907) w 150–lecie Zieleni Miejskiej w Krakowie*, Kraków: Muzeum Historyczne m. Krakowa.
41. Dudek A. (2008), *Postać Henryka Jordana – jego rola w rozwoju wychowania fizycznego*, „Wychowanie Fizyczne i Zdrowotne”, R. 55, nr 10.
42. Dziubek B. (1969), *Zaczynałem u Lilpopa*, Warszawa: Książka i Wiedza.
43. Ella [Zbiegniewska I.] (1901), *Myśli Narcyzy Żmichowskiej*, Warszawa: Gebethner i Wolff.

44. Fijałek J., Indulski J., Sadowska J. (1986), *Opieka zdrowotna w przemyśle polskim w XIX i XX wieku (do roku 1945) na przykładzie Łodzi*, Łódź: Instytut Medycyny Pracy im. Jerzego Nofera.
45. Filiński B. (1891), *Park dra Jordana i kilka uwag o wychowaniu*, Kraków: Księgarnia Spółki Wydawniczej Polskiej.
46. Fortuna–Antoszkiewicz B. (2012), *Przemiany formy elementów i układów ogrodowych wzdłuż traktów komunikacyjnych na przykładzie Traktu Królewskiego w Warszawie*, Warszawa: Katedra Sztuki Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie.
47. Frączczak T. (2011), „Co nam zostało z czasów Starynkiewicza” – warszawskie wodociągi wczoraj i dziś, w: A. Sołtan (red.), „Pełniący obowiązki...” – Sokrates Starynkiewicz w Warszawie, Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego.
48. Gajewski M. (1971), *Warszawskie wodociągi H. Marconiego i praskie A. Grotowskiego*, w: R. Kołodziejczyk, J. Kosim, J. Leskiewiczowa (red.), *Warszawa XIX wieku 1795–1918*, z. 2, Warszawa: PWN.
49. Gajewski M. (1972), *Warszawskie wodociągi do 1939 r. Projekty i realizacje*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, R. 17, nr 1.
50. Gajewski M. (1979), *Urządzenia komunalne Warszawy. Zarys historyczny*, Warszawa: PIW.
51. Gąsiorowska N. (red.) (1960), *Życie i działalność Stefanii Sempołowskiej*, Warszawa: PIW.
52. Gebethnerówna J. (1927), Ś. p. H. Prawdzic–Kuczalska. „Wychowanie Fizyczne”, 1927, z. 6.
53. Gebethnerówna J., Filipowicz, A., Karasiówna Z. (red.) (1916), *Gry i zabawy ruchowe stosowane w ogrodach im. W. E. Rau’a*, Warszawa: Wydawnictwo Ogrodów im. W. E. Rau’a.
54. Głębocki W., Móravski K. (1994), *Warszawo Ty moja Warszawo 1596–1996*, Warszawa: Wydawnictwo Alfa.
55. Godycki M. (1939), *W pięćdziesięciolecie Parku Jordana*, „Higiena Szkolna”, t. 1, z. 1.
56. Górski W. (1937), *Wspomnienia. Sześćdziesiąt lat pracy na niwie pedagogicznej*, Warszawa: Nakładem Fundacji W. I. A. Górskich i rodziny.
57. Grabiec J. [J. Dąbrowski] (1925), *Czerwona Warszawa przed ćwierć wiekiem. Moje wspomnienia z licznymi ilustracjami*, Poznań: Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego.
58. Graczyk E. (2013), *Od Żmichowskiej do Masłowskiej: o pisarstwie w nadwiślańskim kraju*, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
59. Hądzelek K. (1965), *Kształcenie i doksztalcanie nauczycieli szkół ludowych w dziedzinie wychowania fizycznego w Galicji w okresie do 1914 roku*, „Kultura Fizyczna”, nr 11.
60. Hądzelek K. (1967), *Dzieło Henryka Jordana w 125 rocznicę urodzin*, „Kultura Fizyczna”, nr 8.
61. Hądzelek A. (1987), *Rottermund E., Rottermund Stefan (1878–1945)*, „Wychowanie Fizyczne i Sport”, t. XXXI, nr 3.
62. E. J. (1975), *Historia neurologii polskiej*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
63. Hłasko J. (1921), Ś. p. Tadeusz Balicki, „Gazeta Warszawska”, nr 191.
64. Ignotus [A. Peretz] (1926), *Finansjera warszawska (1870–1925). Z osobistych wspomnień*, Warszawa: Księgarnia F. Hoesicka.
65. Jacko M. (2014), *125 lat działalności krakowskiego parku dra Henryka Jordana*, w: F. Makurat, M. Żmudzka–Brodnicka, A. Nawrocka (red.), *Wokół zagadnień aktywności fizycznej i sportu*, Starogard Gdański: Pomorska Szkoła Wyższa.

66. Janczewski H. (1971), Warszawa. Geneza i rozwój inżynierii miejskiej, Warszawa: Arkady.
67. Jankowska M. (2011), Komitet Plantacyjny a stan zieleni w Warszawie w końcu XIX wieku, w: A. Soltan (red.), „Pełniący obowiązki...” – Sokrates Starynkiewicz w Warszawie, Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego.
68. Jankowski E. (1910), Zadrzewienie miast naszych, Warszawa: Gebethner i Wolff.
69. Jankowski E. (1972), Wspomnienia ogrodnika, Warszawa: PIW.
70. Jaworski J. (1907), Ś. p. Prof. Henryk Jordan, „Gazeta Lekarska”, R. 42, t. 27, nr 20.
71. Jordan H. (1891), O zabawach młodzieży. Odczyt wygłoszony we Lwowie w sali „Sokoła”, dnia 4 Stycznia 1891 roku, „Przewodnik Higieniczny”, nr 2.
72. Jurzyk M., Prętki K. (2013), Debata nad utworzeniem Ministerstwa Zdrowia w Polsce w czasopiśmiennictwie medycznym na przykładzie miesięcznika „Zdrowie” do 1920 roku, w: J. Supady (red.), Szkice z historii medycyny, t. 2, Łódź: Wojskowa Drukarnia.
73. Kabzińska Ł. (2002a), Karpowicz Stanisław (1864–1921), w: A. Gąsiorowski (red.), Historia wychowania. Słownik biograficzny, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
74. Kabzińska Ł. (2002b), Weryho–Radziwiłłowiczowa Maria (1858–1944), w: A. Gąsiorowski (red.), Historia wychowania. Słownik biograficzny, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
75. Kaczmarska I. (2015), Szlak architektoniczny Stefana Szyllera: prace na ziemi radomskiej, Radom: Instytut Technologii Eksploatacji – PIB.
76. Kalinowski A. (1981), Helena Kuczalska – prekursorka szkół kształcenia nauczycieli wychowanie fizyczne w Polsce, „Kultura Fizyczna”, nr 3.
77. Kałamajska-Saeed M. (1977), Wiadukt ulicy Karowej w Warszawie, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, nr 2.
78. Kamiński A. (1946), Dr Henryk Jordan: twórca nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce, Łódź: Spółdzielnia Wydawniczo-Oświatowa Czytelnik.
79. Karpowicz S. (1929), Wybór pism, Warszawa: Nasza Księgarnia.
80. Kasprzak-Miler A. (2011), Wiadukt im. Stanisława Markiewicza na ul. Karowej w Warszawie – jego remont i konserwacja, w: A. S. Czyż, J. Nowiński, M. Wiraszka (red.), Architektura znaczeń. Studia ofiarowane prof. Zbigniewowi Bani w 65. rocznicę urodzin i 40-lecie pracy dydaktycznej, Warszawa: Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
81. Kiepuska H. (1967), Inteligencja zawodowa Warszawy 1905–1907, Warszawa: PWN.
82. Kimic K. (2016), Idea wychowania fizycznego oraz poprawy zdrowia dzieci realizowana w warszawskich Ogrodach im. W. E. Raua w I połowie XX wieku, w: K. Bogacka (red.), Dziecko w kulturze europejskiej, Warszawa: Wydawnictwo SGGW.
83. Knap J. P., Dragański K. R. (2015), Higiena i epidemiologia, w: W. Noszczyk (red.), Dzieje medycyny w Polsce, t. 1 Od czasów najdawniejszych do roku 1914, Warszawa: PZWL.
84. Knudsen A. (1928), Ćwiczenia cielesne w szkołach duńskich, „Stadjon”, R. VI, nr 46.
85. Kolutowski A. (1929), Rozwój czerpania wody dla wodociągów m. st. Warszawy, „Technik Sanitarny”, R. 2, nr 3–4.
86. Kolutowski A. (1934), Pokaz Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji m. st. Warszawy na wystawie w Poznaniu w roku 1933, „Gaz i Woda”, R. XIV, nr 1.
87. Konarski S. (1959–1960), Gralewski Jan (1868–1924), w: PSB, t. 8, Kraków–Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
88. Konarski S. (1966–1967), Karpowicz Stanisław (1864–1921), w: PSB, t. 12, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.

89. Konarski S. (1989–1991), Rottermund Stefan Waclaw (1878–1945), w: PSB, t. 15, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
90. Konarski S. (1991–1992), Rudzka Leontyna Barbara (1858–1929), w: PSB, t. 33, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
91. Konarski S. (2003–2004), Starynkiewicz Sokrat (Sokrates) (1820–1902), w: PSB, t. 42, Wrocław–Kraków: Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego Societas Vistulana.
92. Konarski S. (2005), Przedmowa, w: S. Starynkiewicz, *Dziennik 1887–1897*, Warszawa: Muzeum Historyczne m. st. Warszawy.
93. Kos Z. (2008), 120 lat Miejskiego Parku im. dra Henryka Jordana w Krakowie: lekarz, pedagog i uczonek, Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
94. Koszutski S. (1905), *Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim trzydziestoleciu (1870–1900 r.)*, Warszawa: Nakładem Księgarni Naukowej.
95. Kościński A. (1883), *Słownik lekarzy polskich obejmujący oprócz krótkich życiorysów lekarzy Polaków oraz cudzoziemców w Polsce osiadłych, dokładną bibliografią lekarską polską od czasów najdawniejszych aż do chwili obecnej*, Warszawa: Nakładem autora.
96. Kotasiak W. (1998), *Działalność architekta Stefana Szyllera w Ostrowcu w latach 1904–1930*, „Rocznik Muzealny – Ostrowiec Świętokrzyski”, t. 1.
97. Kowalewska–Kantecka B. (2015), *Pediatrics*, w: W. Noszyk (red.), *Dzieje medycyny w Polsce, t. 1 Od czasów najdawniejszych do roku 1914*, Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL.
98. Kozicka J. (1972a), *Pensja panny Rudzkiej*, „Stolica”, R. 17, nr 41.
99. Kozicka J. (1972b), *Pensja panny Rudzkiej*, „Stolica”, R. 17, nr 42.
100. Kozłowski J. (1928), *Wodociągi i kanalizacja Warszawy. Wczoraj–dziś–jutro*, Warszawa: Wodociągi i kanalizacja m. st. Warszawy.
101. Kozłowski W. R. (1901), *Instytut gimnastyczny w Sztokholmie*, w: R. Pleniewicz (red.), *Encyklopedia wychowawcza, t. V*, Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.
102. Kozłowski W. R. (1907), *Sprawa gier ruchowych w Królestwie*. „Lwowski Tygodnik Lekarski”, R. 2, nr 29.
103. Krajewski M. (2005), *Dzieje wychowania i doktryn pedagogicznych. Zarys wykładu*, Płock: Wydawnictwo Naukowe Novum.
104. Krzyżanowska Z. (1931), *Dobroczynność w Krakowie*, Kraków: W. L. Anczyc i Spółka.
105. Kucharz E. (1983), *Polak Józef (1857–1928)*, w: PSB, t. 27, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
106. Kucharzewski F. (1879), *Wodociągi i kanalizacja w Warszawie. Projekty dawniejsze – projekt Lindley’a*, Warszawa: Księgarnia E. Wendego i S-ki.
107. Kuczalska H. (1892), *Gimnastyka szkolna w Szwecji*, „Przegląd Pedagogiczny”, R. 11, nr 1.
108. Kuczalska H., Wyrzykowski K. (1913), *System Linga w Polsce*, „Ruch”, R. 8, nr 10 (172).
109. Leonia Rudzka i jej szkoła w Warszawie przy ul. Zielnej 13 (1887–1944), Warszawa 1998: *Koło Wychowanek Gimnazjum i Liceum im. Leonii Rudzkiej*.
110. Leszczyński Z. (1983), *Ochrona zdrowia robotników w Królestwie Polskim 1870–1914*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
111. Leszczyński Z. (1986), *Zagrożenia zawodowe a medycyna fabryczna na ziemiach polskich na przełomie XIX–XX w.*, Warszawa: PWN.
112. Lewandowicz E. (2002), *Działalność doktora Stanisława Markiewicza w Soczewce w latach 1867–1879*, „Notatki Płockie”, t. 47, nr 3.
113. Leżańska W. (2018), *Wychowanie fizyczne w pedagogice Marii Weryho–Radziwiłłowiczowej. Początki gimnastyki w przedszkolach polskich*, „Journal of Modern Science”, nr 1.

114. Lipoński W. (2012), *Historia sportu na tle rozwoju kultury fizycznej*, Warszawa: PWN.
115. Lisowski W. (1983), *Ludzie zasługi niepospolitej. Wybitni polscy lekarze XIII–XX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
116. Lisowski W. (2008), *Prekursorzy medycyny polskiej*, t. 1, Warszawa: Bellona, Fundacja Grobu Nieznanego Żołnierza.
117. Łepkowski T. (1960), *Przemysł warszawski u progu epoki kapitalistycznej (1815–1868)*, Warszawa: PWN.
118. Łuczyńska B. (2002), *Fenomen Henryka Jordana: naukowiec, lekarza społecznika, propagatora prawa dziecka do ruchu i rekreacji*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
119. Łukasiewicz J., Pustuła Z. (1962), *Warszawskie zakłady hutnicze w latach 1867–1889*, „Rocznik Warszawski”, t. 3.
120. Łupienko A. (2016), *Przełom higieniczny w projektowaniu mieszkań w Warszawie w 2 poł. XIX w.*, w: W. Korpalska, W. Ślusarczyk (red.), *Czystość i brud. Higiena w XIX wieku. Wokół przełomu bakteriologicznego*, Bydgoszcz: Dział Wydawnictw Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera.
121. Łyskawiński S. (1932a), *Pionierzy kolonji letnich*, „Życie Dziecka”, R. 1, nr 3.
122. Łyskawiński S. (1932b), *Pionierzy kolonji letnich (Dokończenie)*, „Życie Dziecka”, R. 11, nr 4.
123. Mann M. (1916), *Poganka Narcyzy Żmichowskiej. Geneza, źródła, artyzm i idea utworu*, Warszawa: Księgarnia E. Wendego.
124. Marecki A. (2005), *Remont wiaduktu im. Stanisława Markiewicza na ul. Karowej w Warszawie – zadanie konserwatorsko–budowlane*, „Wiadomości Konserwatorskie”, nr 17.
125. Marecki A. (2007), *Wiadukt im. Stanisława Markiewicza w ciągu ul. Karowej w Warszawie – stan przed remontem*, „Drogownictwo”, nr 6.
126. Mazur E. (1999), *Dobroczynność w Warszawie XIX wieku*, Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.
127. Michalski S. (1968), *Działalność pedagogiczna Anieli SzycoŃny*, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
128. Michalski S. (1973), *Spoleczna i pedagogiczna dzialalność Stefanii Sempołowskiej na tle epoki*, Warszawa: Książka i Wiedza.
129. Milewski S. (2010), *Codzienność niegdysiejszej Warszawy*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry.
130. Miłkowska–Samotyhowa N. (1929), *Stanisław Karpowicz*, w: S. Karpowicz, *Wybór pism*, Warszawa: Nasza Księgarnia.
131. Misztal S. (1975), *Przemysł Śródmieścia Warszawy (1864–1973)*, w: J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, Ż. Kormanowa, H. Rostkowska (red.), *Dzieje Śródmieścia*, Warszawa: PWN.
132. Moliere S. (1982a), *Maria Weryho–Radziwiłłowiczowa – życie i praca. Cz. I*, „Wychowanie w Przedszkolu”, R. 35, nr 9.
133. Moliere S. (1982b), *Maria Weryho–Radziwiłłowiczowa – życie i praca. Część II*, „Wychowanie w Przedszkolu”, R. 35, nr 10.
134. Mortkowicz–Olczakowa H. (1961), *Panna Stefania. Dzieje życia i pracy Stefanii Sempołowskiej*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Nasza Księgarnia.
135. Morzkowska–Tyszkowa W. (1934), *Żmichowska wobec romantyzmu francuskiego*, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
136. Możdżeń S. I. (2000), *Historia wychowania 1795–1918*, Kielce: Wydawnictwo Stachurski.
137. Muklanowicz J. (1907), *Powstanie i stopniowy rozwój Ogrodów im. W. E. Rau'a w Warszawie. Szkic historyczny*, Warszawa.
138. Niemczyk R. W. (1924), *Książd Jan Gralewski*, „Łowiczanie”, R. XIV, nr 11.

139. Nowakowski M. (1924), Ś. p. Ks. Jan Gralewski. Wspomnienie pośmiertne, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, R. XIV, nr 4–5.
140. Olszak J. (1968), Henryk Jordan: wizerunek społecznika, „Rocznik Przemyski”, t. 12.
141. Olszewska H. (1958), Helena Kuczalska – pionierka wychowania fizycznego w Polsce, „Wychowanie Fizyczne w Szkole”, R. V, nr 4.
142. Omilanowska M. (1995), Stefan Szyller 1857–1933 – warszawski architekt doby historyzmu, t. 1–2, Warszawa: Wydawnictwo Fundacji „Historia pro Futuro”.
143. Omilanowska M. (2008), Architekt Stefan Szyller 1857–1933, Warszawa: Liber Pro Arte, Instytut Sztuki PAN.
144. Opis wystawy wyrobów rękodzielniczych i płodów rolniczych odbytej w Warszawie 1857 r. Ułożony na podstawie opinii Delegacyj znawców i uzupełniony wiadomościami historyczno–statystycznymi o przemyśle rękodzielniczym w Królestwie Polskiem i Carstwie Rossyjskiem Warszawa 1860: Drukarnia S. Orgelbranda.
145. Ordylowski M., Szymański L. (2016), Problemy higieniczno–zdrowotne i edukacja fizyczna w polskiej myśli medycznej i pedagogicznej oraz w praktyce oświatowej od średniowiecza po I wojnę światową, Wrocław: Dolnośląska Szkoła Wyższa.
146. Ostrowska T. (1975), Markiewicz Stanisław Nikodem (1839–1911), w: PSB, t. 20, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
147. Ostrowska T. (1978), Nusbaum (Nussbaum) Henryk (1849–1937), w: PSB, t. 23, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
148. O szkołę polską. Pierwszy Ogólnopolski Wielki Zjazd Nauczycielski w dniach 14, 15, 16, 17 kwietnia 1919 w Warszawie, Lwów–Warszawa 1920: Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych.
149. Pacholczykowa A. (1995–1996), Sempołowska Stefania Aniela (1869–1944), w: PSB, t. 36, Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
150. Paciorek M. (2010), Higiena dzieci i młodzieży w polskim czasopiśmiennictwie medycznym okresu międzywojennego, Warszawa: Instytut Historii Nauki PAN.
151. Pańczyk H. (1962), Twórczość literacka Narcyzy Żmichowskiej (1819–1876), Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
152. Pąchalaska M. (red.) (1989), Zdrowie w koncepcji doktora Henryka Jordana, Kraków: Towarzystwo imienia doktora Henryka Jordana.
153. Phillips U. (2008), Narcyza Żmichowska: feminizm i religia, Warszawa: Instytut Badań Literackich PAN, Fundacja Akademia Humanistyczna.
154. Piasecki E. (1907), Postępy wychowania fizycznego w Galicji od ostatniego Zjazdu, „Lwowski Tygodnik Lekarski”, R. 2, nr 29.
155. Piasecki E. (1929), Dzieje wychowania fizycznego, Lwów: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich.
156. 50 lat działalności Towarzystwa Kolonji Letnich dla Dzieci imienia d–ra Stanisława Markiewicza 1882–1932, Warszawa 1932: Drukarnia Wojciecha Szajera.
157. Polak J. (1885), Hygiena fabryk i rzemiosł. Wskazówki praktyczne urządzenia fabryk, pracowni, warsztatów i zabezpieczenia pracujących pod względem zdrowia: dla użytku przedsiębiorców, majstrów, nadzorców warsztatowych i robotników wszelkich fachów, Warszawa: Wydawnictwo Przeglądu Tygodniowego.
158. Prus B. (1875), Sprawy bieżące. X., „Niwa”, R. 4, t. 8, nr 24.
159. Przybyszewski K. (2002), Kuczalska Helena h. Prawdzic (1854–1927), w: K. Mikulski (red.), Toruński Słownik Biograficzny, t. 3, Toruń: Towarzystwo Miłośników Torunia, Uniwersytet Mikołaja Kopernika.

160. Puławski A. (1912), O koloniach letnich dla ubogich dzieci i o ich twórcy u nas ś. p. doktorze Stanisławie Markiewiczu, Warszawa: Księgarnia Polska.
161. Pustuła Z. (1961), Udział Towarzystwa „Lilpop, Rau, Loewenstein” w realizacji dostaw dla armii carskiej (1900–1910), „Rocznik Warszawski”, t. 2.
162. Pustuła Z. (1968), Początki kapitału monopolistycznego w przemyśle hutniczo–metalowym Królestwa Polskiego (1882–1900), Warszawa: PWN.
163. Pustuła Z. (1981), Rau Wilhelm, w: A. Mączak (red.), Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku, t. 2 O–Ż, Warszawa: Wiedza Powszechna.
164. Puś W. (1997), Rozwój przemysłu w Królestwie Polskim 1870–1914, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
165. Rabczewski W. (1931), Rozwój wodociągów i kanalizacji m. st. Warszawy w okresie lat 1925–1931, Warszawa.
166. Rabczewski W. (1932), Wodociągi i kanalizacja, Warszawa.
167. Rabczewski W., Rutkowski S. (1937), Wodociągi i kanalizacja m. st. Warszawy 1886–1936, Warszawa: Wydawnictwo Wodociągów i Kanalizacji m. st. Warszawy.
168. Radziszewski H. (1910), Bank Polski, Warszawa: Księgarnia E. Wende i Sp.
169. Radziszewski H. (1915), Warszawa, t. II Gospodarstwo miejskie, Warszawa–Lublin–Łódź: Gebethner i Wolff.
170. Reychman K. (1936), Szkice genealogiczne, serja I, Warszawa: F. Hoesick.
171. Rogowska–Doroszevska J. (1959), Stefania Sempołowska: wspomnienia, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.
172. Romankówna M. (1962), Mickiewicz w życiu i twórczości Narcyzy Żmichowskiej, Łódź–Wrocław: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, Zakład im. Ossolińskich.
173. Romankówna M. (1970), Narcyza Żmichowska (Gabiella), Kraków: PWN.
174. Rosołowski M., Krajewski A., Bińczyk A., Kwilecki W. (2018), Poczet przedsiębiorców polskich. Od Piastów do 1939 roku, Warszawa: Magam.
175. Rossman J. (1960), Poszukiwani: Starynkiewicz i Lindley. Problemy kanalizacji Warszawy i regionu, „Stolica”, R. 15, nr 46.
176. Rostafiński J. (1900), Henryk Jordan. Z powodu 30–letniej rocznicy doktoryzacji dnia 22 stycznia, Kraków: Drukarnia „Czasu”.
177. Rottermund S. (1917), Program i rozwój działalności ogrodów im. W. E. Rau'a oraz ich rola w sprawie postępu kultury fizycznej w Warszawie i w kraju, Z okazji piętnastolecia instytucji, Warszawa: A. Herdan i S–ka.
178. Ryfowa A. (1990), Polska kultura fizyczna w czasach zaborów, w: Z. Grot, T. Ziółkowska (red.), Dzieje kultury fizycznej (do roku 1918), Poznań: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
179. Rzepecki T. (1920), Sejm Rzeczypospolitej Polskiej 1919 roku, Poznań: Nakładem Wielkopolskiej Księgarni Nakładowej.
180. Sempioł J. (2002), Sempołowska Stefania (1870–1944), w: A. Gąsiorowski (red.), Historia wychowania. Słownik biograficzny, Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko–Mazurskiego.
181. Sempołowska S. (1934), Przewodnik po Powązkach, Warszawa: Nasza Księgarnia sp. akc. Związku Nauczycielstwa Polskiego.
182. Sandler B. (1968), Wychowanie przedszkolne i kształcenie wychowawczyń w Królestwie Polskim, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
183. Siniarska–Czaplicka J. (1961), Kronika Papierni w Jeziornie 1760–1960, Jeziorna: Warszawskie Zakłady Papiernicze w Jeziornie.

184. Siniarska–Czaplicka J. (1961), *Znaki wodne papierni Mazowsza 1750–1850*, Łódź: Klub Miłośników Książki, Instytut Celulozowo–Papierniczy.
185. Skopowski J. O. (1997), Sylwetka i postać dr Henryka Jordana, wielkiego lekarza społecznika, w 155 rocznicę urodzin, „*Medycyna, Dydaktyka, Wychowanie*”, nr 3/4.
186. Skura L. (1970), *Przedsiębiorca kolejowy Jan Gotlib Bloch (1836–1902)*, w: R. Kołodziejczyk (red.), *Studia z dziejów kolei żelaznych w Królestwie Polskim (1840–1914)*, Warszawa: PWN.
187. Słabczyński A. W., Słabczyński T. (1992), *Słownik podróżników polskich*, Warszawa: Wiedza Powszechna.
188. Słoniowa A. (1981), *Sokrates Starynkiewicz*, Warszawa: PWN.
189. Smarzyński H. (1955), Dr Henryk Jordan – pionier postępowego wychowania fizycznego w Polsce, „*Rocznik Naukowo–Dydaktyczny. Nauki Pedagogiczne*”, z. 3.
190. Smarzyński H. (1958), *Dr Henryk Jordan: pionier nowoczesnego wychowania fizycznego w Polsce*, Kraków: PWN.
191. Sobczak T. (1979), *Zakłady użyteczności publicznej*, w: B. Baranowski, J. Bartyś, T. Sobczak (red.), *Historia kultury materialnej Polski w zarysie, t. VI od 1870 do 1918 roku*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
192. Sobieraj T. (2017), *Idee Szkoły Głównej w rocznicowych wspomnieniach jej wychowawców*, w: U. Kowalczyk, Ł. Książek (red.), *Szkoła Główna. Kręgi wpływów*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
193. Sołtan A. (2011), *Sokrates Starynkiewicz – budowniczy Warszawy nowoczesnej*, w: A. Sołtan (red.), „*Pełniący obowiązki...*” – Sokrates Starynkiewicz w Warszawie, Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego.
194. Starynkiewicz S. (2005), *Dziennik 1887–1897*, Warszawa: Muzeum Historyczne m. st. Warszawy.
195. *Statut Towarzystwa Kolonji Letnich dla Dzieci im. Stanisława Markiewicza w Warszawie*, Warszawa 1922: Drukarnia Akademicka.
196. Stępień M. (1968), *Narcyza Żmichowska*, Warszawa: PIW.
197. Stinia M. (2004), *Działalność Henryka Jordana jako posła w Sejmie Krajowym 1895–1901*, „*Archiwum Historii i Filozofii Medycyny*”, t. 67, z. 1.
198. Szarejko P. (1994), *Słownik lekarzy polskich XIX wieku, t. II*, Warszawa: Towarzystwo Lekarskie Warszawskie.
199. Szczepańska B. (2014), *Higiena szkolna w szkolnictwie ogólnokształcącym w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
200. Szwankowski E. (1970), *Ulice i place Warszawy*, Warszawa: PWN.
201. Szylar A. (2015), *Ponadczasowość postulatów pedagogicznych Henryka Jordana*, „*Kwartalnik Edukacyjny*”, nr 2.
202. Śródka A. (1991), *Biogramy uczonych polskich. Materiały o życiu i działalności członków AU w Krakowie, TNW, PAU, PAN, Cz. VI, Nauki medyczne, z. 2: M–Z*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk.
203. Śródka A. (1997), *Uczeni polscy XIX–XX stulecia, t. 3: M–R*, Warszawa: Aries.
204. Śródka A., Towpik E. (2007), *Przedstawiciele nauk medycznych. Członkowie Towarzystwa Naukowego Warszawskiego w latach 1907–1952*, Warszawa: Centrum Onkologii – Instytut im. Marii Skłodowskiej–Curie.
205. Świercz J. (2005), *Historia kultury fizycznej. Fakty i ciekawostki*, Brzeście: Bikstudio.
206. Talarczykówna R. (1939), *Zasługi Henryka Jordana na polu higieny i wychowania fizycznego młodzieży*, „*Higiena Szkolna*”, t. 1, z. 1.

207. Tarkowski P. (2016), Dla zdrowia ludu: zasługi doktora Józefa Tchórznińskiego na polu higieny, w: W. Korpalska, W. Ślusarczyk (red.), *Czystość i brud. Higiena w XIX wieku. Wokół przełomu bakteriologicznego*, Bydgoszcz: Dział Wydawnictw Collegium Medicum im. Ludwika Rydygiera.
208. Thugutt S. (1914), *Krótki przewodnik po Warszawie i okolicach: z 13 ilustracjami i planem miasta*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze.
209. Toporowicz K. (1971), Kuczalska Helena Prawdzic (1854–1927), w: PSB, t. 16, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
210. Wagner H. (1999–2001), Henryk Jordan – prekursor wychowania fizycznego, „Prace Naukowe. Pedagogika”, z. 8/10.
211. Walewska C. (1919), Narcyza Żmichowska (Gabryela. Poetka uczuć rodzinnych – wychowawczyni narodu, Warszawa: Wydawnictwo imienia M. Brzezińskiego.
212. Walicka A. (1929), Ś. p. Leonja Rudzka, „Przegląd Pedagogiczny”, R. 48, z. 10.
213. Walicki A. (1986), Filozoficzna problematyka w socjologii na tle ideologii politycznych i prądów umysłowych epoki, w: A. Walicki (red.), *Zarys dziejów filozofii polskiej 1815–1918*, Warszawa: PWN.
214. Wawrzykowska–Wierciochowa D. (1981), Stefania Sempołowska, Warszawa: Iskry.
215. Wiatr T. (2013–2014), Portrety wybitnych krakowskich lekarzy, cz. 3, „Alma Mater”, nr 161/162.
216. Wejssel A. (1914), 25–lecie działalności Komitetu Plantacyjnego m. st. Warszawy, „Ogrodnik”, R. 4, nr 3.
217. Wędrawski K., Śliwowska H. (1937), *Ogrody Jordanowskie*, Warszawa: Główna Księgarnia Wojskowa.
218. Winclawski W. (2001), *Słownik biograficzny socjologii polskiej, t. 1: A–H*, Warszawa: PWN.
219. Winklowska B. (2004), Narcyza Żmichowska i Wanda Żeleńska, Kraków: Wydawnictwo Literackie.
220. Woźniakiewicz–Dziadosz M. (1978), *Między buntem a rezygnacją: o powieściach Narcyzy Żmichowskiej*, Warszawa: PIW.
221. Wóycicki Z. (1933), Stefan Szyller architekt, „Architektura i Budownictwo”, R. 9, nr 6.
222. Wroczyński R. (1967), Główni przedstawiciele myśli pedagogicznej, w: Ł. Kurdybacha (red.), *Historia wychowania, t. II*, Warszawa: PWN.
223. Wroczyński R. (1971), *Dzieje wychowania fizycznego i sportu od końca XVIII wieku do roku 1918*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
224. Wroczyński R. (1975), Henryk Jordan, propagator gier i zabaw ruchowych, Warszawa: Nasza Księgarnia.
225. Wroczyński R. (1985), *Powszechne dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
226. Wroczyński R. (2007), Ruch rekreacyjny młodzieży i dorosłych: ogrody H. Jordana, „Pedagogika Społeczna”, nr 2.
227. Wróbel M. (1967), *Wychowanie przedszkolne w Polsce w latach 1918–1939*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN.
228. Wyrobek Z. (1928), *Ogrody Jordanowskie*, „Stadjon”, R. VI, nr 46.
229. Zaborniak S. (2004), *Lekkoatletyka w Parku Jordana, Towarzystwa Zabaw Ruchowych i Ogrodach Raua*, w: L. Nowak (red.), *Prace naukowe Letniej Szkoły Historyków Kultury Fizycznej, Gorzów Wlkp.: Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej poznańskiej AWF*.
230. Zamojska E., Zamojski J. (2013), Henryk Nusbaum i jego rozprawa O równości ludzi i o ich nierówności, w: M. Musielak, K. Prętki (red.), *Eugenika – aspekty społeczne i etyczne*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UMiKM.

231. Zamojski J. (1989), Henryk Nusbaum (1849–1937) – filozof medycyny, w: M. Obara (red.), Sylwetki polskich lekarzy – humanistów XIX i XX wieku, Poznań: AMiKM.
232. Zamojski J. (2000), Henryka Nusbauma koncepcje choroby i zdrowia (aspekt filozoficzno-medyczny), w: M. Musielak (red.), Konteksty społeczno–kulturowe zdrowia i medycyny, t. 1, Poznań: Wydawnictwo Naukowe AMiKM.
233. Zamojski J. (2005), Filozoficzne, socjologiczne i światopoglądowe przesłanki systemu filozofii medycyny zawarte w pracach Henryka Nusbauma, w: M. Musielak (red.), Między filozofią a bioetyką. Konsekwencje społeczno–etyczne rozwoju biomedycyny, Poznań: Wydawnictwo Naukowe AMiKM.
234. Zamojski J. (2006), System filozofii medycyny Henryka Nusbauma, Poznań: Wydawnictwo Naukowe AMiKM.
235. Zamojski J. (2010), Henryk Nusbaum (Nussbaum), w: M. Musielak, J. Zamojski (red.), Polska szkoła filozofii medycyny – przedstawiciele i wybrane teksty źródłowe, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UMiKM.
236. Zamojski J. (2019), Varia, w: K. Prętki, A. Czabański, E. Baum, K. B. Głodowska (red.), Między historią, bioetyką i medycyną. Księga Jubileuszowa z okazji 70–lecia urodzin Profesora Michała Musielaka, Poznań: Wydawnictwo Naukowe UMiKM.
237. Zieliński S. (1933), Mały słownik pionierów polskich kolonjalnych i morskich. Podróżnicy, odkrywcy, zdobywcy, badacze, eksploratorzy, emigranci, pamiętnikarze, działacze i pisarze migracyjni, Warszawa: Nakładem Instytutu Wydawniczego Ligi Morskiej i Kolonjalnej.
238. Ziółkowska T. (1990), Kultura fizyczna w krajach skandynawskich, w: Z. Grot, T. Ziółkowska (red.), Dzieje kultury fizycznej (do roku 1918), Poznań: PWN.
239. Zwolińska B. (2010a), Podróże Narczyz Żmichowskiej, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
240. Zwolińska B. (2010b), W poszukiwaniu tożsamości: o bohaterach powieści Narczyz Żmichowskiej, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
241. Żegnałek K. (2015), Wkład Henryka Jordana w rozwój pozaszkolnej edukacji fizycznej w Polsce, w: K. Denek, A. Kamińska, P. Oleśniewicz (red.), Aktywność fizyczna, zdrowie, problematyka czasu wolnego, Sosnowiec: Oficyna Wydawnicza Humanitas.
242. Żeleński T. (1929), Ludzie żywi, Warszawa–Kraków: Wydawnictwo J. Mortkowicza, Towarzystwo Wydawnicze.
243. Żelichowski R. (2011), Starynkiewicz i Lindleyowie. Geneza wodociągów i kanalizacji warszawskiej, w: A. Sołtan (red.), „Pełniący obowiązki...” – Sokrates Starynkiewicz w Warszawie, Warszawa: Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Biblioteka Główna Województwa Mazowieckiego.
244. Żmichowska N. (1967), Listy, t. III Miodogórze, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
245. Żmichowska N., Baranowska J. (1961), Ścieżki przez życie. Wspomnienia, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
246. Żmichowska M. J. (2012), Działalność pedagogiczna Henryka Jordana (1842–1907), „Prace Naukowe Wałbrzyskiej Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości”, nr 2.
247. Żmudzki J. (2000–2002), Dr Henryk Jordan, „Przemyskie Zapiski Historyczne”, R. 12/13.